

ПСИХОЛОГІЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ, СЛІДЧОЇ ТА СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

О. Є. Користін, доктор юридичних наук,
професор, учений секретар Національної
академії внутрішніх справ

АКТУАЛІЗАЦІЯ ІНТЕГРАЦІЇ ПСИХОЛОГІЇ І ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Присвячено аналізу окремих історичних аспектів інтеграції психології і теорії оперативно-розшукової діяльності. Висловлена думка, що така необхідність зумовлена новими концептуальними проблемами, пов'язаними з диференціацією та інтеграцією сучасного наукового знання. Зазначено, що багато принципових питань з цієї проблематики й дотеперішнього часу не стали предметом психологічного інтересу, без чого оперативно-розшукова діяльність суттєво втрачає в теоретичному та прикладному значенні.

Ключові слова: історичні аспекти; інтеграція; юриспруденція; правоохоронна діяльність; психологія; теорія оперативно-розшукової діяльності; юридична психологія; оперативно-розшукова психологія; знання.

Одна з особливостей розвитку сучасної наукової думки – це формування комплексів взаємопов'язаних компонентів на основі взаємодії різних галузей знань (філософії, гносеології, психології, теорії оперативно-розшукової діяльності (ОРД) тощо), відповідно до безпосереднього об'єкту пізнання. Виникає необхідність в інтегруванні знань на спільній методологічній підставі, що виявляється в особливому комплексному підході до аналізу явищ, подій, фактів, осіб та ін.

Водночас виникають нові концептуальні проблеми, що пов'язані з диференціацією та інтеграцією сучасного наукового знання, з ускладненням категоріально-понятійного апарату, зі зростанням рівня узагальнення та теоретизації наукового мислення, зокрема, з висуванням нових парадигм, з необхідністю перманентного удосконалення пізнавальних й конструктивних методів, прийомів і засобів тощо.

Юридична наука не може замикатися у власних вузьких межах і не враховувати економічних, демографічних, соціально-психологічних та інших чинників при розв'язанні проблем правоохоронної та правозастосовної діяльності. На перетині юриспруденції з іншими науками можуть формуватися й

розвиватися галузі наукового знання, що мають подвійну природу та єдину мету, – забезпечення правоохоронної та правозастосовної діяльності.

На необхідності використання психологічних знань в ОРД як напряму юридичної діяльності акцентували у своїх працях вітчизняні та зарубіжні вчені (А. Ф. Возний, Д. В. Гребельський, В. О. Данилов, Е. О. Дідоренко, О. Ф. Долженков, Г. І. Іванін, А. П. Кіцул, І. П. Козаченко, Я. Ю. Кондратьєв, О. М. Морозов, Ю. В. Нікітін, С. В. Обшалов, О. Ф. Пантелєєв, Е. В. Рижков, Г. К. Синілов, В. І. Філіппенко, В. Ю. Фролов, В. О. Черепанов, В. А. Шаров, В. В. Шувалов, С. І. Яковенко та ін.). Разом із тим, незважаючи на чималий доробок із указаної проблематики, підвищення ефективності ОРД неможливе без оновлення її теоретико-організаційних засад на основі активного застосування науково обґрунтованих міжгалузевих технологій, у тому числі заснованих на досягненнях прикладної юридичної психології. Це, насамперед, потребує визначення вихідних історичних передумов інтеграції психології та теорії оперативно-розшукової діяльності, що надає можливість окреслити в подальшому пріоритетні напрями використання спеціальних психологічних знань в ОРД. У цьому й буде полягати основна мета цієї статті.

З огляду на прикладний характер юриспруденції і психології стверджується, що їх інтеграція можлива в трьох основних варіаціях:

застосування психологічного знання в юриспруденції в “чистому” вигляді;

використання в юриспруденції психологічних знань шляхом їх “трансформації”;

синтез психології і юриспруденції [1].

Беручи до уваги специфіку першого та другого рівнів галузевої інтеграції, слід зауважити, що взаємодія психології з теорією та практикою ОРД може відбуватися в таких виявах:

1) теорія ОРД залучає поняття психології в “готовому” вигляді, включаючи їх у зміст відповідних спеціалізованих категорій. Такі поняття не повинні втрачати своєї психологічної основи і зберігають той зміст, який вони мають у психології (наприклад, особистість, вплив, мотив, мета);

2) ОРД використовує психологічні поняття, що мають елементарний психологічний зміст (наприклад, властивості особистості, контактна взаємодія);

3) оперативна практика використовує психологічні поняття, що потребують розроблення комплексної характеристики у вигляді багатоланкової конструкції (наприклад, поняття “ризик” включає систему дефініцій, а саме: “здатність”, “усвідомлення”, “керування поведінкою”, “передбачення”);

4) комплексні прикладні дослідження сприяють формулюванню значущих для правової оцінки діяння понять;

5) науково-практичні дослідження феноменів, що мають місце в системі правового опосередкування поведінки особистості, збагачують теорію ОРД, оскільки передбачають деталізоване дослідження механізмів поведінки особистості в умовах оперативно-розшукової взаємодії та ін.

Окреслена нами узагальнена схема взаємозв'язку психології та ОРД, безсумнівно, має умовний характер. Але навіть у такому вигляді вона дає змогу створити принципове уявлення щодо функціонування механізму взаємодії в цій сфері, не виключаючи й більш складних її форм.

Досвід використання спеціальних психологічних знань в ОРД свідчить, що фахівці-юристи для пізнання складних закономірностей психіки людей, залучених до негласних форм взаємодії з кримінальним середовищем, підвищення ефективності своєї професійної діяльності, об'єктивно прагнули до залучення психології для розв'язання проблем протидії злочинності [2; 4; 5 та ін.]. Психологи ж, вивчаючи функціональну спрямованість суб'єктів здійснення ОРД, не могли ігнорувати досягнення юриспруденції під час обґрунтування своїх наукових положень [6; 7; 8; 9]. Таке взаємопроникнення одних галузевих знань в інші й утворює їх прикладну взаємодію.

Третій рівень інтеграції психології і юриспруденції має більш виражений двосторонній характер. Їх синтез може зумовити виникнення окремої галузі наукового знання, міждисциплінарний інструментарій якої здатен визначати психологічні особливості у сфері правозастосування [1]. Відповідно до цього, можна стверджувати, що зародження оперативно-розшукової психології здійснювалося під впливом двох протилежних, але взаємозумовлених галузевих підходів: інтеграції та диференціації системи юридичних і психологічних знань. Укорінившись в межах юридичної психології і теорії ОРД, вона продовжує напрацьовувати власну систему спеціальних знань, що демонструє вплив психологічної структури особи на її мотивацію і вчинки, установлення і розвиток довірчих відносин суб'єктів з особами для

одержання професійно значущої інформації, психологічне розв'язання конфліктних і проблемних ситуацій під час проведення оперативно-розшукових заходів тощо. Отже, є сенс вести мову про те, що виникнення такої інтеграційної галузі одночасно стимулює розвиток і вдосконалення як психологічного, так і юридичного знання.

Слід зауважити, що процес інтеграції психології та теорії і практики ОРД тривав доволі повільно. Соціальна потреба психологічного дослідження проблем ОРД висвітлювалася у криміналістичній літературі ще в 20-х роках ХХ ст. Проте, спираючись на методологічну базу юридичної психології, певний розвиток теоретичних засад окремої прикладної психології історично співпав з відповідними етапами розвитку основоположної галузі знань. Зокрема, у цей період виходять праці С. В. Познишева “Кримінальна психологія: злочинні типи” (1926); О. Р. Лурія “Експериментальна психологія в судово-слідчій справі” (1928); А. Є. Брусиловського “Судово-психологічна експертиза” (1929) тощо [8; 9].

Більш ґрунтовне осмислення теоретичних і методологічних проблем юридичної психології (у тому числі інтеграційної взаємодії психології й ОРД) почалося в 60-х роках ХХ ст. 1965 року до програми підготовки юристів у вищих навчальних закладах було введено курс “Психологія (загальна та судова)”; розгорнуто прикладні психологічні дослідження для правоохоронних цілей, правозастосовної і профілактичної діяльності; питання юридичної психології для забезпечення навчального процесу. У цей час створювали програми і методичні рекомендації з судової психології для вузів і середніх спеціальних навчальних юридичних закладів, у яких також вводився курс психології. Набувають актуальності дослідження психологічних аспектів індивідуальної і суспільної правосвідомості, вивчення психологічних чинників злочинності, психології особистості правопорушника, психологічних основ слідчої та судової практики тощо [10]. Результати наукових пошуків знайшли своє належне відображення у працях учених і практиків, а саме: Н. А. Барановського, В. Л. Васильєва, Ф. В. Глазиріна, А. В. Дулова, М. І. Єнікеева, К. Е. Ігошева, В. М. Кудрявцева, І. А. Селіванова, Л. Б. Філонова, Л. В. Франка та ін.

У подальшому необхідність підвищення ефективності правоохоронної діяльності (у тому числі оперативно-розшукової) у боротьбі зі злочинністю викликала соціальну потребу в залученні психологічних знань, що знайшло місце в нових вузькоприкладних

наукових розробках О. М. Алексєєва, В. В. Баранова, І. І. Басецького, Р. К. Безруких, А. Ф. Возного, А. Г. Гірта, І. М. Кононенка, В. І. Лазнєва, Г. Л. Петренка, В. Г. Самолова, О. К. Семенова, Г. К. Синілова, В. Г. Соколова, С. Я. Тихонова, В. Ю. Фролова, В. О. Черепанова та ін. Недаремно ж О. Р. Ратинів у 70-х роках XX ст. указував: "...наполегливо вимагає самостійної розробки психологія оперативно-розшукової діяльності". Його монографія "Судова психологія для слідчих" фактично присвячена науковому обґрунтуванню системи юридичної психології, як міждисциплінарної галузі наукового знання, що включає: кримінальну, правову, судову, виправно-трудову і оперативно-розшукову психологію [11]. К. К. Платонов у системі психології разом із правовою, кримінальною, судовою, виправно-трудовою її структурами виділяє також і оперативну психологію [12]. Інші наукові розробки поєднували знання досвідчених оперативних працівників і учених-юристів, криміналістів, психологів тощо, спрямованих на удосконалення застосування оперативно-розшукових сил, засобів й методів у протидії злочинності.

Слід також зазначити, що у країнах Західної Європи (Польща, Словаччина, Чехія тощо) та США нині стрімко розвивається практична психологія, серед якої виокремлюється така галузь наукового знання, як поліцейська психологія. Використовуючи міждисциплінарний підхід, фахівці з цієї проблематики добилися видатних результатів у дослідженнях злочинної поведінки і підготовки висококваліфікованих фахівців для правоохоронних органів. Взаємодіючи з концептуальними засадами судової, кримінальної, пенітенціарної психології, поліцейська психологія окреслювала прикладні засади використання допомоги психологів у кадровій, оперативній та навчальній роботі [13].

Отже, окреслений нами теоретико-орієнтувальний етап історичної інтеграції окреслених галузей знань (20–70 рр. XX ст.) засвідчує її первинний розвиток саме на базі юридичної психології та характеризується перенесенням психологічної інформації на ОРД. Звідси можна стверджувати про те, що на цьому етапі розвитку наукової думки оперативно-розшукова психологія усвідомлювалася, передусім, як приватна теорія юридичної психології.

Надалі, у зв'язку з більш активною затребуваністю психологічної підтримки ОРД, оперативно-розшукову психологію починають розглядати у вітчизняних спеціалізованих наукових виданнях уже як особливу теорію предмета науки оперативно-

розшукової діяльності або окремих фрагментів навчально-практичних посібників щодо вдосконалення тактики застосування оперативно-розшукових сил, засобів і методів у протидії злочинності [3; 14]. Зокрема, на сторінках бюлетеня “Оперативно-розшукова робота” розвернулася жвава дискусія з окремих проблем взаємодії психології і ОРД. На жаль, доводиться констатувати, що ці розробки мали переважно гіпотезний та фрагментарний характер, а тому комплексно не охоплювали всіх їх структурних елементів. Концептуального значення для розвитку наукового знання на цьому етапі набули праці В. О. Черепанова [15] і, зокрема, “Оперативно-розшукова психологія: деякі проблеми та перспективи розвитку” [16].

Досліджуючи прикладні проблеми психології функціональної діяльності правоохоронних органів, не можна оминати увагою й О. М. Столяренка, який обґрунтував систему “психології оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ”. У цю систему окремих теорій юридичної психології науковець включав: теоретико-методологічні засади правової та превентивної психології, кримінальної психології, психології слідчої й оперативно-розшукової діяльності тощо [17].

Відповідно до цього, можна стверджувати про продовження інтеграції юридичної психології й теорії оперативно-розшукової діяльності, що послугувало подальшому теоретичному обґрунтуванню як предмету, так й автономності оперативно-розшукової психології.

1981 р. в Омській вищій школі запроваджується спецкурс “Психологія оперативно-розшукової діяльності”. Його структура була розроблена відповідно до програми курсу ОРД і складалася із загальної та особливої частин. Наукові розробки психологічних проблем ОРД були узагальнені й систематизовані викладачами Академії МВС СРСР у рамках особливої частини курсу “Психологія і педагогіка в діяльності органів внутрішніх справ”.

Отже, адаптаційний історичний етап розвитку нового наукового знання на основі інтеграції психології і ОРД (80-х років ХХ ст.) демонструє його переорієнтацію вже у напрям теорії ОРД. Була зроблена спроба адаптувати психологічні знання в межах діяльності суб’єктів ОРД, створити передумови для розвитку галузевого категоріально-понятійного апарату. Проте за притаманного в цей період змістовного навантаження оперативно-розшукова психологія набуває скоріше забезпечуючого, ніж технологічного характеру.

З початком 90-х років XX ст. проглядається прагнення до об'єднання організаційних й інтелектуальних можливостей фахівців-психологів та юристів, що виявилось у ґрунтовних наукових розробках з актуальних питань ОРД: організаційно-психологічна структура ОРД, установлення та розвиток довірчих відносин з особами, психологічні засади здійснення проникнення негласних працівників до організованих злочинних формувань, психологія проведення окремих оперативно-розшукових заходів, психологічні особливості процесу попередження і викриття злочинів тощо.

За сучасних умов спостерігається тенденція до розширення горизонту психологічних досліджень та сфер практичного застосування їх результатів у практичній юриспруденції. Так, у спеціалізованих джерелах висвітлено результати прикладних розробок з проблем застосування психологічних знань при здійсненні конфіденційного співробітництва (М. І. Василенко, Ю. В. Нікітін, С. В. Обшалов, Г. К. Синілов, О. Е. Судаков, В. В. Шувалов та ін.); психології суб'єктів і об'єктів здійснення ОРД (Б. І. Бараненко, О. М. Цільмак); психології оперативно-розшукових заходів (О. В. Борисенко, О. Ф. Долженков, С. І. Захарцев, І. П. Козаченко, І. М. Охріменко, Г. К. Синілов та ін.); психології комунікативного процесу в ОРД (К. А. Гусева, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв, І. М. Охріменко, С. А. Тарарухін, В. Л. Цветков); професійної підготовки працівників оперативних підрозділів (Д. О. Александров, В. І. Барко, Ю. Б. Ірхін, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв, Д. Й. Никифорчук та ін.); використання специфічних психологічних методів при розкритті злочинів (Д. О. Александров, В. С. Давиденко, Д. А. Мовчан, І. М. Охріменко) тощо. У межах окреслених наукових підходів усе ж таки прослідковується певна розрізненість, яка, на наш погляд, здатна створювати труднощі як на рівні їх концептуального узагальненого бачення серед засад оперативно-розшукової психології, так й у процесі подальшого розвитку цієї галузі наукового знання як єдиної цілісної системи.

Указані надбання свідчать про вихід оперативно-розшукової психології в Україні на новий етап розвитку. Це засвідчує й поява VI тому Міжнародної поліцейської енциклопедії, який присвячено оперативно-розшуковій діяльності поліції (міліції) та її психологічному забезпеченню [18]. Крім того, на цьому етапі більш помітною стає тенденція, за якої розробку (й подальше обґрунтування) окремих прикладних засад психологічного супроводження ОРД досить часто ініціюють не вчені-юристи, а науковці-психологи.

Підтвердженням цього факту є вихід таких вагомих для новітнього етапу становлення оперативно-розшукової психології праць, як: “Психологічні особливості організованих злочинних об’єднань (використання психологічних знань у протидії організованим злочинності)” (2002), “Психологія оперативно-розшукової діяльності” (2003), “Професійно-психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів” (2003) “Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу органів внутрішніх справ України” (2005), “Психологічна підтримка оперативно-службової діяльності кримінальної міліції” (2007), “Психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності в органах внутрішніх справ” (2007), “Професіогенез компетентності фахівців кримінальної міліції” (2011) та ін.

Можна стверджувати, що за новітнього етапу розвитку вітчизняна оперативно-розшукова психологія все більше набирає обертів саме в руслі юридичної психології. Помітними стають психологічні дослідження з проблем ОРД, а також міжгалузеві розроблення практичних рекомендацій та пропозицій щодо її удосконалення. Осередками наукових шкіл з вивчення проблем психологічного супроводження оперативно-розшукової діяльності ОВС в Україні слід визнати, передусім, Національну академію внутрішніх справ (Д. О. Александров, В. І. Барко, Ю. Б. Ірхін, Л. І. Казміренко, Д. Й. Никифорчук, І. М. Охріменко, І. В. Сервецький, С. А. Тарарухін й ін.) та Одеський державний університет внутрішніх справ (О. Ф. Долженков, В. Є. Тарасенко, О. М. Цільмак, С. І. Яковенко). Крім того, оперативно-розшуковій психології, як галузі наукового знання і навчальній дисципліні, приділяється належна увага й у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ (Н. Л. Волкова, С. В. Обшалов та ін.).

Таким чином, окреслені етапи становлення й розвитку процесу інтеграції психології і ОРД підтверджують висунуту раніше гіпотезу, що зародження самостійного наукового знання не є простим механічним інструментом використання результатів психології в оперативно-розшуковій діяльності. Керуючись власним методологічним інструментарієм, комплексна юридична психологія продовжує укорінювати окремі галузі під дією принципу інтеграції системи юридичних та психологічних знань.

З огляду на ступінь сформованості та особливості реалізації системи психологічного забезпечення ОРД (у тому числі у порівнянні з досвідом зарубіжних країн) більш помітними стають спеціальні психологічні дослідження з проблем ОРД, а також

міжгалузеві розроблення практичних рекомендацій та пропозицій щодо її удосконалення. Проте слід зауважити, що досить багато принципів питань з цієї проблематики й донині не стали предметом психологічного інтересу, без чого оперативно-розшуковий напрям юридичної діяльності суттєво втрачає в теоретичному та прикладному плані.

Список використаних джерел

1. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию : методологические и теоретические проблемы : моногр. / Костицкий М. В. – К. : Высш. шк., 1990. – 259 с.
2. Носков В. А. Психотехника общения в работе оперуполномоченного службы БХСС : учеб. пособие / Носков В. А. – Горький : ГВШ МВД СССР, 1989. – 107 с.
3. Филонов Л. Б. Психологические основы изучения личности обвиняемого : учеб. пособ. / Филонов Л. Б. – М. : Акад. МВД СССР, 1983. – 80 с.
4. Бараненко Б. І. Психологія оперативно-розшукової діяльності. Загальна частина : навч. посіб. / Бараненко Б. І. ; за ред. Е. О. Дідоренка, Я. Ю. Кондратьєва. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2003. – 272 с.
5. Волкова Н. Л. Застосування методів психологічного впливу в ОРД / Н. Л. Волкова // Психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності : тези Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 листоп. 2008 р.). – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 82–83.
6. Ірхін Ю. Б. Інноваційна сутність психологічного супроводу оперативно-розшукової діяльності в органах внутрішніх справ України / Ю. Б. Ірхін // Актуальні проблеми психології / [за ред. академіка С. Д. Максименка]. – К. : Главник, 2008. – Т. X. – Ч. 5. – С. 234–240.
7. Конфлікти, їх походження та роль в оперативно-розшуковій діяльності / Б. І. Бараненко, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв, Г. О. Цветков // Наук. вісник НАВСУ. – 2002. – № 5. – С. 169–181.
8. Познышев С. В. Криминальная психология. Преступные типы / Познышев С. В. – М. : Инфра-М, 2007. – 320 с.
9. Силилов Г. К. Введение в оперативно-розыскную психологию : лекция / Силилов Г. К. ; предисл. А. Ю. Шумилова. – М. : Изд. Шумилова И. И., 2006. – 36 с.

10. Юридична психологія : підручник / [кол. авт. : Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.]; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. – К. : КНТ, 2007. – 360 с.

11. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей : учеб. пособие / Ратинов А. Р. – М. : Высш. шк. МООП СССР, 1967. – 290 с.

12. Платонов К. К. Структура и развитие личности / Платонов К. К. ; [отв. редактор А. Д. Глоточкин]. – М. : Наука, 1986. – 255 с.

13. Юридическая психология : хрестоматия / [сост. Т. В. Курбатова]. – СПб. : ПИТЕР, 2001. – 480 с.

14. Черненилов В. И. Применение методов психолого-педагогического воздействия при решении оперативно-служебных задач : учеб. пособие / В. И. Черненилов, В. В. Юстицкий. – Минск : МВШ МВД СССР, 1989. – 78 с.

15. Черепанов В. А. Психологические вопросы оперативно-розыскной деятельности : учеб. пособие / Черепанов В. А. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1981. – 62 с.

16. Черепанов В. А. Оперативно-розыскная психология : некоторые проблемы и перспективы развития / В. А. Черепанов // Оперативно-розыскная работа. – 1978. – № 103. – С. 22–27.

17. Столяренко А. М. Психологическая подготовка личного состава органов внутренних дел / Столяренко А. М. – М. : Акад. МВД, 1987. – 124 с.

18. Охріменко І. М. Взаємозв'язок психології та оперативно-розшукової діяльності / І. М. Охріменко // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / [відп. ред. : В. В. Коваленко, Є. М. Моїсєєв та ін.]. – К. : Атіка, 2010. – Т. VI. Оперативно-розшукова діяльність поліції. – С. 99–100.